

Адукацыя і Выхаванне

У нумары:

Ваенна-патрыятычнае выхаванне
школьнікаў

Сталічны настаўнік – сталічнай адукацыі

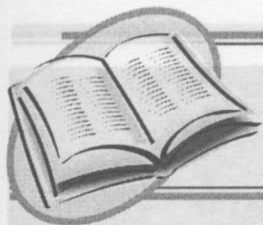
Асаблівасці сацыяльнай работы
з сем'ямі

«Крымінальнікі» ці проста дзеці?

Метадалагічныя асновы
этыка-педагагічнай думкі Беларусі

Педагагічныя даследаванні
ў сучаснай Польшчы

2 • 2010

Навуковыя публікацыі аспірантаў і дактарантаў

Метадалагічныя асновы даследавання этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стагоддзяў

В.С.Болбас

У артыкуле прадстаўлены канцэптуальныя асновы метадалогіі даследавання генезісу і развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі X–XVIII стагоддзяў, вылучаны гістарычныя этапы яе станаўлення (хрысціянскі, рэнесансны, асветніцкі). Аўтарам абгрунтоўваецца думка, што такая перыядызацыя з'яўляецца ўдасканаленнем метадалагічных асноў даследавання, якое забяспечвае больш глыбокае і поўнае асэнсаванне аб'екта вывучэння.

The conceptual bases of the methodology of the research of the genesis and development of the ethical-pedagogical thought of Belarus in X–XVIII centuries are presented in the article. The usage of the science-logical coordination of the methodological approaches has allowed to allocate the historical stages of its development (Christian, Renaissance, Educational). The author proves the thought that such a periodization provides deeper and complete judgement of the object of study.

Ключавыя словы: метадалагічны падыход, метадалагічны прынцып, метада даследавання, этыка-педагагічная думка, гісторыка-педагагічная перыядызацыя.

Сёння, як і заўсёды ў пераломныя перыяды, калі глыбокія пераўтварэнні адбываюцца ва ўсіх сферах жыцця і рашуча мяняецца іерархія каштоўнасцей, на першы план вылучаецца маральная праблематыка з мэтай вызначыць асноўныя арыенціры далейшага развіцця грамадства. Праблемы глабалізацыі і распаўсюджвання масавай культуры падштурхоўваюць да пошуку выйсця ў напрамку творчага выкарыстання нацыянальнай спадчыны вялікіх і малых народаў, бо толькі праз засваенне свайго, этна-рэгіянальнага, кожнага асоба і людская супольнасць могуць узняцца да вяршынь сусветных, агульначалавечых дасягненняў.

Без шырокай гісторыка-педагагічнай асацыятыўнасці ва ўспрыманні і разуменні з'яў жыцця існуе пагроза страты культурагенеруючай, творчай здольнасці цэлых пакаленняў. Сучаснае грамадства ўступіла ў гістарычна новы стан, калі галоўным рэсурсам развіцця з'яўляюцца сам чалавек, яго маральнасць, адукаванасць і прафесійная кампетэнтнасць, якія разглядаюцца ў стваральна-творчым кантэксце. Назапашаныя педагагічныя веды, што прадстаўлены ў розных формах грамадскай свядомасці (рэлігія, філасофія, мастацтва і інш.), патрабуюць навуковага асэнсавання, арганізацыі і інтэграцыі ў адзінае сістэмнае цэлае на пэўных метадалагічных асновах, здольных забяспечыць творчы сінтэз педагагічных дасягненняў мінулага і актуальных праблем духоўнага развіцця грамадства.

Вывучэнне генезісу і развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі, з аднаго боку, у якасці сацыяльна абумоўленага цэласнага працэсу, а з другога – самадэстатковай, самаразвіццёвай з'явы патрабуе выхаду на

сучасны тэарэтыка-метадалагічны ўзровень. Прычым, нягледзячы на шматлікасць сённяшніх метадалагічных арыенціраў, усе яны практычна зводзяцца да пазітывізму і герменеўтыкі. І хоць пазітывісцкая

*Валерый Сяргеевіч Болбас,
кандыдат педагагічных навук,
дацэнт, першы прарэктар Мазырскага
дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта
імя І.П. Шамякіна*

метадалогія, заснаваная на апісальнасці, усебаковай ацэнцы як мага большай колькасці фактаў, у канцы мінулага стагоддзя была істотна пасунута герменеўтычнай парадыгмай, супрацьпастаўляць іх навукова не апраўдана. Пазітывісцкая метадалогія, пазбаўленая ідэалагічнага дыктату, дзякуючы падрабязнаму, пільнаму, аб'ектыўнаму вывучэнню канкрэтных фактаў з наступным іх абагульненнем дапамагае дасягнуць найбольш дакладнага і поўнага выяўлення адпаведнай педагагічнай рэчаіснасці. Дыскрэптыўны падыход забяспечвае вывучэнне як абагульненых тэндэнцый развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі, так і характэрных ідэй і поглядаў асобных яе прадстаўнікоў. Таму выкарыстанне пазітывісцкай метадалогіі не толькі дапушчальна, але і мэтазгодна пры вывучэнні азначанай праблемы.

У цэлым даследаванне будзеца з апорай на герменеўтыку, якая дазваляе канцэптуальна асэнсаваць вывучаемы працэс, раскрыць яго сутнасць, пабудаваць адпаведную мадэль, бо, як вядома, хоць і патрэбны факты для пабудовы навуковых тэорый, але ж ніводзін факт не можа быць атрыманы па-за тэарэтычнымі межамі. Пры разглядзе герменеўтыкі ў якасці агульнанавуковай тэорыі і практыкі, інтэрпрэтацыі шматлікіх

праяў чалавечага быцця, занатаваных у пісьмовай форме, трэба мець на ўвазе, што асэнсаванне сацыяльна-духоўнай спадчыны папярэдніх пакаленняў, прадстаўленай не толькі ў навуцы, але і ў рэлігіі, мове, народных традыцыях, мастацтве, культуры, адбываецца пры апоры як на рацыянальна-магічнае, так і на ірацыянальнае з улікам значнасці пачуццяў і інтуіцыі. На жаль, у педагагічных даследаваннях даволі часта назіраецца адчужэнне вывучаемага аб'екта ад унутранага існавання суб'екта, ці, як адзначаў М.А. Бярдзьеў: «Ад рацыянальнага пазнання выслізгвае індывідуальнае» [1, с. 231]. А педагогіка якраз і характарызуецца пільнай увагай да адзінкавых фактаў рэчаіснасці.

Зыходзячы з вышэйсказанага, у рамках герменеўтычнай парадыгмы даследаванне праводзіцца з дапамогай сістэмы метадалагічных падыходаў, кожны з якіх уяўляе пэўную гнэсеалагічную цэласнасць даследчых пазіцый, адпаведную сукупнасць паняццяў, прынцыпаў і метадаў вывучэння прадмета, а таксама асобных даследчых працэдур. Пагаджаючыся з класіфікацыяй С.В. Бабрышова, першааснову даследчых устаноўак і сродкаў вывучэння праблемы складае група базавых агульнанавуковых падыходаў (гістарычны, сістэмны, лагічны, мадэльны, сінергетычны і інш.) [2, с. 16].

Адным з асноватворных з'яўляецца гістарычны падыход, які дапамагае асэнсаваць і зразумець развіццё духоўнай культуры Беларусі як у часе (на гістарычным этапе), так і ў прасторы (супастаўна з іншымі краінамі), а таксама дазваляе вылучыць два найважнейшыя кампаненты этыка-педагагічнай думкі: сінхранічны і дыяхранічны. Першы ахоплівае духоўныя каштоўнасці, што існуюць на канкрэтным этапе гістарычнага развіцця, другі ўтрымлівае спадчыну мінулага, якая захавала гістарычную пераемнасць. Такім чынам забяспечваецца сувязь мінулага, сучаснага і будучыні. Выкананне асноўнага патрабавання прынцыпу гістарызму – вывучаць з'явы ў працэсе існавання і дынамікі змен у канкрэтных умовах пэўнага перыяду – дапамагае высветліць крыніцы, умовы, фактары генезісу і станаўлення этыка-педагагічнай думкі Беларусі, вызначыць асноўныя этапы яе развіцця, іх асаблівасці.

Генезіс і развіццё этыка-педагагічнай думкі Беларусі адбываліся ў складаных гістарычных умовах: пераход ад язычніцкай да хрысціянскай веры, станаўленне і развіццё старажытнаруускай феадальнай дзяржавы, уваходжанне беларускіх зямель у склад ВКЛ, а затым – Рэчы Паспалітай. Аналіз гістарычных асаблівасцей і сацыяльных дэтэрмінантаў фарміравання этыка-педагагічных ідэй у Беларусі дазволіў вылучыць заканамерныя этапы гэтага працэсу.

Першы – **X–XIII стагоддзі (хрысціянскі)** – характарызуецца станаўленнем і распаўсюджваннем хрысціянскай карціны свету з уласнай сістэмай каштоўнасцей, зацвярджаннем адпаведнай маралі і асноў маральнага выхавання. Вызначальным у гэты час з’яўляецца ідэал служэння Богу і людзям. Своеасаблівасць адзначанага перыяду таксама праяўляецца ў дамінаванні пазасобаснага характару выхавання. Галоўным для індывіда абвешчалася прытрымліванне інтарэсаў калектыву (роду, абшчыны і г. д.).

Другі этап (**рэнэсансны**) храналагічна ахоплівае перыяд з **XIV да сярэдзіны XVII стагоддзя** і вызначаецца пранікненнем у айчынную этыка-педагагічную думку ідэалаў гуманізму, умацаваннем педагагічных каштоўнасцей патрыятызму і грамадзянскасці, а таксама ўзрастаннем ролі свецкага кампанента ў маральна-выхаваўчай дзейнасці. Гэтыя прынцыповыя змены адбываліся ў цеснай узаемасувязі з прававым афармленнем дзяржаўнасці і фарміраваннем беларускай народнасці.

Трэці этап – **сярэдзіна XVII–XVIII стагоддзяў (асветніцкі)** – заканамерна ўвабраў у сябе здабыткі папярэдніх перыядаў і адзначаны шэрагам новых з’яў у тэорыі і практыцы маральнага выхавання: секулярызацыяй педагагічных падыходаў, зацвярджаннем ідэй прыродазгоднасці выхавання, укараненнем у дзейнасць навучальных устаноў ідэй антычнай калакагатыі і Асветніцтва. Адною з галоўных педагагічных задач становіцца стварэнне ўмоў для самаактуалізацыі асобы і раскрыцця яе прыродных здольнасцей.

Вызначэнне этапаў развіцця этыка-педагагічнай думкі – гэта не проста дэталізацыя працэсу яе пазнання, а

істотнае паглыбленне метадалагічных асноў даследавання, бо, як слушна зазначае С.В. Бабрышоў, «...перыядызацыя развіцця галіны педагагічных ведаў выступае ў якасці метадалагічнага сродку яго вывучэння» [2, с. 10]. У гэтым выпадку забяспечваецца больш глыбокае і поўнае вывучэнне прадмета даследавання, яго аналіз набывае дэталёвы характар, а рэзультаты адрозніваюцца сістэмна-лагічнай узаемаўзгодненасцю.

Сярод агульнанавуковых даследчых падыходаў асобнае месца займае **сістэмны падыход**. Уяўленні аб сістэме, якія ўзніклі яшчэ ў антычнай філасофіі, атрымалі развіццё ў далейшыя перыяды гісторыі і паступова прывялі да прызнання яго ў сярэдзіне XX стагоддзя найважнейшым напрамкам навуковага пазнання. Пытанні выкарыстання сістэмнага падыходу ў педагагічных даследаваннях распрацоўвалі С.І. Архангельскі, У.П. Вяспалька, Б.З. Вульфай, Т.М. Давыдзенка, У.І. Загвязінскі, Т.А. Ільіна, М.С. Каган, Ф.Ф. Каралёў, В.В. Краеўскі, Н.В. Кузьміна, Л.І. Новікава, М.М. Таланчук, Н.Ф. Талызіна, Т.М. Шамава, Э.Р. Юдзін і іншыя. 70-ыя гады мінулага стагоддзя ў педагагіцы называюць «сістэмным бумам». Пасля пэўнага спаду ў 80–90-ыя гады ажыятажу вакол сістэматалогіі сёння зварот да яе набывае спакойны, узважаны, канструктыўны характар.

Апора на сучасныя ўяўленні аб метадалогіі педагагічнага сістэмнага падыходу дае магчымасць прадставіць этыка-педагагічную думку Беларусі як цэласную сістэму, якая, з аднаго боку, з’яўляецца падсістэмай (у дачыненні да грамадска-педагагічнай, грамадска-філасофскай і іншых думак), а з другога – сама складаецца з пэўных сістэм (зместу маральнага выхавання, шляхоў яго ажыццяўлення і інш.). Такім чынам раскрываюцца асноўныя кампаненты маральнага выхавання і вызначаецца яго роль у цэласных выхаваўчых сістэмах пэўных гістарычных перыядаў. У выяўленні заканамернасцей структуры сістэмаўтваральных сувязей і адносін паміж рознымі элементамі і падсістэмамі дадзенай сістэмы, а таксама паміж самай сістэмай і яе знешнім асяроддзем і заключаецца сутнасць выкарыстання разглядаемага метадалагічнага падыходу.

У межах дадзенага даследавання магчымасці сістэмнага падыходу істотна павялічваюцца пры спалучэнні яго з *метадам параўнальнага аналізу*. Прычым такому аналізу падвяргаюцца адпаведнасць унутраных элементаў сістэмы (зместу, прынцыпаў, метадаў, сродкаў маральнага выхавання і інш.) асноўным тэндэнцыям развіцця этыка-педагагічнай думкі; асаблівасці ідэй асветнікаў Беларусі як у рамках кожнага этапа, так і на працягу ўсяго даследуемага перыяду, а таксама пэўныя адметнасці іх поглядаў у параўнанні з поглядамі прадстаўнікоў іншых краін.

Сучаснае становішча педагагічнай тэорыі і практыкі, неабходнасць фактычнай, а не дэкларатыўнай гуманізацыі педагагічнай дзейнасці патрабуюць злучэння гуманітарных і прыродазнаўчых навуковых падыходаў пры вывучэнні чалавека і яго культуры. У прыватнасці, этыка-педагагічныя веды ўвогуле і кожны іх асобны элемент – адкрытая сістэма, якая развіваецца ў часе і прасторы. Усё гэта робіць мэтазгодным выкарыстанне **сінергетычнага падыходу**, які, уласна кажучы, з’яўляецца адным з відаў сістэмнага падыходу. Сінергетыка стала самастойным навуковым напрамкам толькі з 70-ых гадоў XX стагоддзя і досыць імкліва набыла статус аднаго з самых уплывовых метадалагічных падыходаў сучаснай постнекласічнай навукі (У.І. Аршынаў, Ю.А. Данілаў, Б.Б. Кадомцаў, С.П. Капіца, А.М. Князеў, С.П. Курдзюмаў, А.К. Ласкутоў, Дж.С. Ніколіс, І.Р. Прыгожын, І. Сценгерс, Г. Хакен). Г. Хакен вызначае сінергетыку як тэорыю самаарганізацыі сістэм, што развіваюцца нелінейна, як навуку, «...якая займаецца вывучэннем працэсаў самаарганізацыі і ўзнікнення, падтрымання, устойлівасці і распаду структур самай рознай прыроды» (цыт. па: [3, с. 72]). Галоўнае патрабаванне да самаарганізацыі той ці іншай сістэмы – яе адкрытасць. У адкрытай сістэме самаарганізацыя ажыццяўляецца наступным чынам: змены, якія адбываюцца ў сістэме, не ліквідуюцца, а захоўваюцца і ўзмацняюцца, што ў выніку прыводзіць да ўзнікнення новых парадку і структуры. Гісторыя развіцця педагагічнай думкі – далёка не раўнамерны і прамалінейны працэс з паступовым назапашваннем ведаў ці проста

заменаў адных поглядаў і ўяўленняў іншымі. Гэты працэс сінтэзуе супрацьлеглыя пачаткі: а) пераемнасць і навацыі; б) барацьбу і запазычанні; в) эвалюцыю і рэвалюцыйную змену парадыгмаў.

Сінергетыка вывучае працэсы самаарганізацыі і самаразвіцця, якія праходзяць як у прыродных, так і ў сацыяльных сістэмах. Яна абапіраецца на прынцып зваротнай сувязі, калі змены ў пэўнай сістэме разглядаюцца не ў напрамку іх карэкціроўкі дзеля захавання старога зместу, а ў рэчышчы іх паступовага назапашвання з мэтай разбурэння старой і ўзнікнення новай сістэмы. Грамадства якраз і з’яўляецца такой сістэмай. Гэта, у сваю чаргу, непасрэдна звязана з актыўнасцю асобы, яе імкненнем зацвердзіць сябе ў свеце, самарэалізавацца ў пэўнай сферы дзейнасці, сацыяльнай групе. Але самым галоўным аргументам з пункту гледжання сінергетыкі з’яўляецца маральнае «самабудаўніцтва» чалавека. У.М. Арцёмаў справядліва адзначае, што «...самасцвярджэнне чалавека пачынаецца на ўзроўні пачуццяў, жаданняў, замацоўваецца і паглыбляецца ў працэсе мыслення і валявых намаганняў» [4, с. 165]. У выніку чалавек мяняецца ў бок развіцця і ўдасканалення сваіх здольнасцей. У той жа час у адпаведнасці з мэтазгоднай самастойнай дзейнасцю ён мяняе іншых, свет вакол сябе – так у выніку самаарганізацыі з’яўляецца новая сацыяльна-педагагічная рэчаіснасць. Адпраўным момантам самаарганізацыі выступае свабода чалавека («самаўладдзе» яго душы, свабода волі). М. М. Маісееў падкрэслівае, што «...ва ўмовах, калі ніякага ўстойлівага развіцця (sustainable development) у наш час быць не можа... патрэбна добра прадуманая, мэтанакіраваная стратэгія фарміравання сапраўднага гуманізму» (цыт. па: [4, с. 170]). А гэта, у сваю чаргу, выклікае неабходнасць стратэгіі фарміравання культуры свабоды ў рэчышчы суаднясення свабоды і маральнасці, якія разглядаюцца ў этыка-педагагічным кантэксце.

Як і ўся духоўна-педагагічная спадчына нашых продкаў, маральная свабода праходзіць адзначаныя вышэй этапы свайго фарміравання. З надыходам хрысціянства зацвярджаецца выснова аб тым, што менавіта

маральнасць адрознівае свабоду ад самавольства. У рэчышчы праваслаўнай антрапалогіі айчынныя асветнікі X–XIII стагоддзяў адзначалі, што схільнасць да маральных паводзін ёсць адначасова і першы свабодны выбар чалавека, і сапраўднае праяўленне «самаўладдзя» яго душы. У гэты час свабода асобы разглядалася выключна ў кантэксце фарміравання духоўнасці ў самым шырокім сэнсе. Акцэнтацыя тагачаснымі мысліцелямі значнасці маральнай асветы была накіравана на інтэрыярызацыю маральных ведаў, нормаў ва ўнутраную структуру асобы, што рухае яе па шляху да маральнай свабоды. Арыенцірам гэтага руху, безумоўна, быў маральны ідэал.

Па меры паглыблення і пашырэння выхаваўчага працэсу на беларускіх землях у хрысціянскай культуры пачынаў усё больш актыўна праяўляцца рэфлексійны кампанент свядомасці асобы, дзякуючы якому «самаўладдзе душы» адыгрывае значную ролю як у духоўным развіцці чалавека і грамадства, так і ў засваенні новага ў педагагічнай дзейнасці. З надыходам эпохі Рэнэсанса, распаўсюджваннем на нашых землях гуманістычнай ідэалогіі стратэгія фарміравання маральнай свабоды дапаўняецца зваротам да творчага патэнцыялу асобы. Гэта садзейнічала актывізацыі імкненняў выхаванцаў да новых вяршынь маральнай дасканаласці, ісціны, справядлівасці.

Яшчэ больш яскравыя рысы новая педагагічная рэальнасць набывае ў час Асветніцтва, калі культура свабоды абвясчаецца атрыбутам паўнацэннага чалавечага жыцця, разглядаецца як маральна абгрунтаваная скіраванасць на выкараненне пэўных рода перашкод на шляху самабудаўніцтва. Акрамя таго, далейшае развіццё маральнай свабоды вызначыла ўзнікненне такой новай якасці педагагічнай сістэмы, як асобасны характар узаемаадносін настаўніка з вучнямі, калі адказнасць, абумоўленая свабодай, прыводзіць да найбольш значных вынікаў у педагагічнай дзейнасці праз актывізацыю намаганняў як у самаадукацыі, так і ў самавыхаванні, без чаго сапраўдная свабода можа страціць унутраны стрыжань. Яшчэ

больш высокія патрабаванні прад'яўляюцца да суб'ектаў выхаваўчага працэсу: настаўніка, яго выхаванцаў, настаўніцтва ў шырокім сэнсе гэтага слова. Перш за ўсё маюцца на ўвазе маральная дасканаласць, прафесіяналізм, адказнасць удзельнікаў выхаваўчага працэсу і ўсталяванне іх суб'ектнай роўнасці.

Такім чынам, з пункту гледжання сінергетычнага падыходу на ўсім працягу развіцця айчыннай этыка-педагагічнай думкі ўмацоўваўся маральны аспект свабоды, якая з'яўляецца прыроджанай уласцівасцю чалавека. Паколькі культура немагчыма без творчасці, з упэўненасцю можна сцвярджаць сістэмаўтваральны характар маральнай свабоды ў развіцці педагагічнай тэорыі і практыкі на беларускіх землях у X–XVIII стагоддзях.

Узнікненне і развіццё новай педагагічнай рэальнасці ні ў якім разе не адмаўляюць пераемнасці выхаваўчых ідэй і поглядаў. Наадварот, на думку сучасных філосафаў, пераемнасць – праява універсальнага эвалюцыянізму, без якога немагчыма самаарганізацыя новых сістэм [5, с. 94]. Духоўнае жыццё грамадства без пераемнасці і творчага засваення традыцый увогуле існаваць не можа. Пэўная педагагічная пераемнасць захоўваецца нават тады, калі новая педагагічная рэальнасць заяўляе аб рашучым разрыве са старой сістэмай уяўленняў, каштоўнасцей і ідэалаў. У дадзеным выпадку адбываюцца своеасаблівыя каштоўнасныя перавароты ў грамадскай свядомасці і культуры. Аналіз генезісу і развіцця айчыннай этыка-педагагічнай думкі X–XVIII стагоддзяў дазваляе зрабіць выснову аб некалькіх каштоўнасных пераваротах, якія звязаны з хрышчэннем беларускіх зямель, надыходам Рэнэсанса і Рэфармацыі, распаўсюджваннем ідэалогіі Асветніцтва. Аднак агульным для ідэй усіх перыядаў з'яўляецца ўсведамленне таго, што менавіта маральнасць адкрывае новыя гарызонты свабоды чалавека і духоўнай эвалюцыі грамадства, а злучэнне свабоды і маральнасці – неабходны падмурак для паўнацэннага жыцця і адказных паводзін людзей у парадыхме духоўнага «самабудаўніцтва», творчай працы і справядлівасці.

Выніковасць гісторыка-педагагічнага

даследавання ў значнай ступені абумоўлена варыятыўнасцю і комплекснасцю выкарыстання шматлікіх метадалагічных падыходаў і асабліва сэнсава-лагічнай узгодненасцю іх паміж сабой і з асобнымі праблемамі вывучаемай тэмы. Пабудова даследавання на адзначаных базавых падыходах забяспечвае якасць выканання яго праграмы ў адпаведнасці з канонамі гістарычнай навукі. Кожны з падыходаў валодае ўласным унікальным патэнцыялам, але не ў альтэрнатыўнай плоскасці, а ў плане арганізацыі розных аспектаў і ўзроўняў метадалагічнай рэфлексіі аб'екта даследавання, што дазваляе выявіць і раскрыць поліструктурную прыроду і шматфункцыянальны змест этыка-педагагічнай думкі Беларусі. Вырашэнне задач даследавання скіроўвае на істотнае пашырэнне сістэмы метадалагічных падыходаў, якія даюць магчымасць раскрыць сутнасць шматлікіх ідэй маральнага выхавання, выявіць логіку і асаблівасці іх узаемасувязей і ўзаемаабумоўленасці, а таксама дэтэрмінаванаасць знешнімі сацыякультурнымі прычынамі, што забяспечвае ўспрыманне працэсу генезісу і развіцця этыка-педагагічнай думкі як шматслойнай дынамічнай анталагічнай рэальнасці. Таму метадалагічныя асновы даследавання, акрамя агульнанавуковых падыходаў, якія адлюстроўваюць узровень развіцця філасофіі навукі, утрымліваюць і **парадыгмальныя падыходы**, што абапіраюцца на прызнаныя ў навуцы канцэпцыі і тэорыі як вынікі вывучэння розных аспектаў дэтэрмінацыі сацыяльна-культурнага развіцця грамадства. У нашым выпадку асаблівы ўпор робіцца на культуралагічны, цывілізацыйны, аксіялагічны, антрапалагічны, парадыгмальна-педагагічны і іншыя падыходы.

Культуралагічны падыход прадугледжвае даследаванне развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі на агульнакультурным фоне, які ўтвараецца шляхам інтэграцыі сацыяльна-антрапалагічных і ўласна педагагічных з'яў. Сама культура як творчэстваральная дзейнасць у адзінстве і шматлікасці гістарычна выпрацаваных формаў выступае ў якасці ўмовы і працэсу развіцця і ўдасканалення асобы

(Я.М. Бабосаў, У.С. Біблер, В.М. Мяжуеў і інш.). Гэта дае магчымасць разглядаць культуру як спецыфічны спосаб жыццядзейнасці, які ўключае ў сябе працэс творчай самарэгуляцыі, самабудаўніцтва (перш за ўсё ў напрамку індывідуальнасці і непаўторнасці) (У.С. Давідовіч, У.П. Зінчанка, А.М. Лявонцьеў). Неабходна ўлічваць, што ядро культуры складаюць агульначалавечыя і нацыянальныя каштоўнасці, якія маюць вызначальны характар для развіцця этыка-педагагічнай думкі і з'яўляюцца гістарычна абумоўленымі. Культуралагічны падыход абапіраецца на прыярытэт агульначалавечых характарыстык педагагічных з'яў, таму не толькі дапамагае раскрыццю апошніх у гістарычнай рэтрэспектыве, але і садзейнічае выяўленню іх сувязей з сучаснасцю і будучым, тым самым ажыццяўляе важную прагнастычную функцыю.

З другога боку, разгляд маральна-выхаваўчага працэсу ў кантэксце сацыяльнага быцця культуры дазваляе размясціць чалавека, які засвойвае гэтую культуру, стварае сваю сістэму каштоўнасцей, выхоўваецца сам і выхоўвае іншых, у цэнтры гэтага працэсу. У філасофіі выкарыстоўваюцца паняцці «абсалютнай» (універсальнай) і «адноснай» (сацыяльна іманентнай) этыкі [6, с. 111]. Універсальная этыка – гэта сукупнасць нормаў паводзін, мэта якіх – развіццё і ўдасканаленне чалавека. Нормы, неабходныя для існавання пэўнага грамадства, складаюць сутнасць сацыяльна іманентнай этыкі. Духоўна-маральная эвалюцыя чалавека абумоўлена сацыяльным быццём і вызначаецца непарушнымі якасцямі яго прыроды, якія вымушаюць індывіда ніколі не спыняць пошук умоў, найбольш адпаведных яго ўнутраным патрэбнасцям у самаўдасканаленні і самаразвіцці. Відавочна, што грамадства ўплывае на развіццё чалавека, але і чалавек уплывае на развіццё грамадства. Дынаміка сацыяльных змен вызначаецца, у рэшце рэшт, праз самаразвіццё асобы. У гэтым кантэксце можна зрабіць выснову, што ідэальнай вяршыняй развіцця грамадства з'яўляецца такі ўзровень, калі агульныя інтарэсы супольнасці будуць тоесны інтарэсам усіх яго членаў, калі будуць створаны магчымасці

для поўнай самаарганізацыі і гарманізацыі кожнай асобы, аб'яднання людзей на аснове згоды і чалавекалюбства.

Беларускія асветнікі ідэальны стан грамадства разглядалі праз дасягненне гармоніі ўзаемадзеяння ў дыядзе «індывід – свет». Безумоўна, кожны з этапаў развіцця айчынай этыка-педагагічнай думкі мае сваё адметнае тлумачэнне гэтай дыяды, аднак у той жа час існуюць і агульныя, універсальныя, падыходы ў яе разуменні. Адпаведныя ўзоры ўзаемадзеяння чалавека і свету ў кантэксце дамінуючай культурнай кампаненты кожнага перыяду вылучалі сваю мадэль маральнага выхавання.

У X–XIII стагоддзях зараджаецца і становіцца пануючай *тэацэнтрыцкая мадэль* маральнага выхавання, заснаваная на разуменні чалавека як вяршыні Божлага тварэння. Яе цэнтрам з'яўляецца рэлігійны выхаваўчы ідэал, а галоўным падмуркам адносінаў чалавека да свету абвяшчаюцца любоў да Бога і людзей, пазнавальная дзейнасць у сферы маралі. Выхаваўчыя нормы маюць трансцэндэнтальны характар, інакш кажучы, уяўляюць знешнюю ў дачыненні да індывіда сістэму маральнай рэгуляцыі і ў той жа час абапіраюцца на ўнутраны свет асобы. Трэба адзначыць, што рэлігійны змест карціны свету і сістэмы каштоўнасцей, якія немагчыма поўнасьцю рацыянальна трактаваць, стварае глебу для бесперапынных духоўных пошукаў, духоўнага ўдасканалення, а гэта – акт індывідуальнай маральнай творчасці, да чаго імкнецца любая педагагічная сістэма. Тэацэнтрыцкая мадэль з'яўлялася вызначальнай у X–XIII стагоддзях і мела месца на наступных этапах развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі.

Перыяд XIV – першая палова XVII стагоддзяў можна ахарактарызаваць як час афармлення *сацыяцэнтрыцкай мадэлі* маральнага выхавання. Маральны ідэал набывае больш дэмакратычнае гучанне, у яго змесце выразна акрэсліваюцца свецкі кампанент і грамадская скіраванасць. Адметна, што свецкасць мае гуманістычнае адценне, а гэта, у сваю чаргу, абумоўлівае экстравертны характар фарміравання выхаваўчага ідэалу, скіраванасць метадаў і сродкаў педагагічнай дзейнасці на творчае засваенне індывідам

рэчаіснасці, зацвярджэнне каштоўнасцей грамадскага дабрабыту і справядлівасці.

У другой палове XVII–XVIII стагоддзяў у этыка-педагагічнай думцы беларускіх зямель паступова зацвярджаецца *прыродацэнтрыцкая мадэль* маральнага выхавання. Важна адзначыць, што гэтая мадэль з'яўляецца характарыстычнай для народнай педагагічнай культуры, але спатрэбіўся досыць доўгі час, каб яна заняла сваё адметнае месца ў тэарэтычных поглядах беларускіх асветнікаў. Выхаваўчыя магчымасці дадзенай мадэлі грунтуюцца на ўсведамленні прыроднай роўнасці людзей, «натуральнага права», свабоды і справядлівасці. Таму заканамерна, што ў рэчышчы інтэнцыі Асветніцтва выхаваўчыя мэты ўздываюцца над рэлігійнай і класавай ідэалогіямі. Дамінантным становіцца прынцып прыродаўзгодненасці выхавання, які вызначае скіраванасць педагагічнай дзейнасці на развіццё задаткаў асобы, яе прыродных здольнасцей. Выразна гучыць патрабаванне прытрымлівацца рэалістычных пазіцый у арганізацыі выхавання, спалучаць найбольш аптымальныя для кожнай асобы выхаваўчыя метады і сродкі з мэтай яе далейшай індывідуалізацыі. Пануе ўяўленне аб тым, што чалавек – гэта частка прыроды, яго месца ў свеце і грамадстве вызначаецца прыроджаным патэнцыялам, які атрымлівае адпаведнае развіццё ў выніку выхаваўчага ўздзеяння.

Гісторыя педагогікі як навуковая галіна сваім аб'ектам мае спецыфічны тып ведаў, што патрабуе пэўнай сістэматызацыі і структурызацыі ў выглядзе акрэсленай сукупнасці пэўных парадыгмаў. **Парадыгмальна-педагагічны падыход** скіраваны на выяўленне сістэмаўстойлівых, тэарэтычных і метадалагічных асноў, сувязей і ўласцівасцей педагагічных з'яў, на аснове якіх можна групуваць гэтыя з'явы, ажыццяўляць іх параўнанне, будаваць тыпалогію. Як адзначалася вышэй, прытрымліванне постнекласічнай парадыгмы пазнання даследавання набывае арыентацыю выяўлення суб'ектнасці ўдзельнікаў этыка-педагагічных працэсаў. Прычым суб'ектнасць разглядаецца як унутраная, сэнсава-змястоўная актыўнасць

асобы. У межах асобасна арыентаванай парадэгмы вызначаецца ступень уліку ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі інтарэсаў і патрэб самаразвіцця, самаўдасканалення выхаванцаў, што характарызуе яе асобна-развіццёвы патэнцыял. Усё гэта выводзіць даследаванне на антрапалагічны падыход, дзе развіццё этыка-педагагічнай думкі разглядаецца з пазіцый уяўленняў аб чалавеку як базавай каштоўнасці. Прычым трэба мець на ўвазе, што антрапалагізм у маральна-выхаваўчых ідэях Беларусі мае свае адметнасці. Тут нельга, напрыклад, пагадзіцца з высновамі многіх вучоных аб усепаглынальнай антрапацэнтрычнасці гуманізму [7, с. 101]. У адрозненне ад Заходняй Еўропы гуманістычныя ідэі ў Беларусі мелі адбітак экацэнтрызму Усходу.

У сваю чаргу і антрапалагізацыя зместу маральнага выхавання і парадэгмальнае асэнсаванне тэндэнцый развіцця этыка-педагагічнай думкі зыходзяць з цывілізацыйных асноў. Таму заканамерна, што ў дадзеным выпадку выключна значную ролю для даследавання набывае педагагічны наратыў, які дапамагае ўсебакова сістэматызаваць гісторыка-педагагічныя веды. Наратыў як «...фундаментальны кампанент сацыяльна-педагагічнага ўзаемадзеяння дазваляе даць універсальную характарыстыку развіцця педагагічнай думкі ў кантэксце пэўнай культурна-гістарычнай эпохі» [8, с. 40]. Такім чынам, наратыўнасць вывучэння педагагічнай спадчыны ажыццяўляецца ў рэчышчы цывілізацыйнага падыходу.

На думку Г.Б. Карнетава, выкарыстанне дадзенага метадалагічнага накірунку дазваляе аналізаваць педагагічныя з'явы розных эпох у параўнальна-супастаўляльным плане, што мае значны з'яўшчыны патэнцыял [9, с. 10]. Сучасная навука вызначае прадмет цывілізацыйнага падыходу як сукупнасць усіх формаў чалавечай жыццядзейнасці ў іх гістарычным развіцці і пераемнасці. У кантэксце дадзенага метадалагічнага падыходу педагагічная думка даследуецца на фоне сацыяльна-эканамічнай і грамадска-палітычнай дынамікі ва

ўзаемадзеяння з развіццём культуры. Цывілізацыйны падыход дае магчымасць разглядаць генезіс і развіццё айчынай этыка-педагагічнай думкі як паслядоўную змену пэўных педагагічных эпох, якія маюць своеасаблівыя цывілізацыйныя рысы. Дадзеная метадалагічная аснова, дапоўненая парадэгмальным падыходам, дазваляе прадставіць гісторыка-педагагічны працэс у выглядзе дынамічнай сістэмы педагагічных феноменаў, якая мае ўласную логіку, сэнс, патэнцыял развіцця, што, аднак, ні ў якім разе не супярэчыць яе ўзаемадачыненню з сусветным гістарычным працэсам.

Выяўленыя этапы ў развіцці айчынай этыка-педагагічнай думкі мэтазгодна таксама разглядаць і як пэўныя педагагічныя эпохі. Па азначэнні А.М. Капыла, «...пад педагагічнай эпохай разумеецца гісторыка-культурны хранатып, які характарызуецца пэўным культурна-выхаваўчым ідэалам, сфарміраванай сістэмай педагагічных каштоўнасцей, арыенціраў і сэнсаў, асаблівым зместам адукацыі, своеасаблівым характарам сістэмы адукацыі і спецыфічнымі ўмовамі працякання вучэбна-выхаваўчага працэсу» [7, с. 100]. Сапраўды, акрэсленыя этапы ў развіцці этыка-педагагічнай думкі Беларусі адпавядаюць сутнасным крытэрыям педагагічных эпох, а менавіта – маюць свой выхаваўчы ідэал, які імпліцытна вызначае мэты, змест, метадычныя асновы і рухаючыя сілы маральнага развіцця асобы.

Усебаковае асэнсаванне выхаваўчых ідэалаў абумовіла зварот да айчынных традыцый выхавання з пазіцый іх каштоўнаснай значнасці. Як адзначае У.П. Барысенкаў, «...сістэма каштоўнасцей – гэта ўнутраны стрыжань культуры любога грамадства, звычайна, якое аб'ядноўвае ўсе формы грамадскай свядомасці» [10, с. 4]. Таму з пазіцый аксіялагічнага падыходу можна сцвярджаць, што ў этыка-педагагічнай думцы Беларусі зараджаюцца і паступова замацоўваюцца погляды аб чалавеку як абсалютнай каштоўнасці выхаваўчага працэсу.

Перыяд распаўсюджвання хрысціянства ў Беларусі (X–XIII стст.) узбагаціў айчынную педагагічную думку сістэмай духоўных каштоўнасцей, дамінантамі якой

з'яўляліся абсалютныя дабро, ісціна і прыгажосць. Безумоўна, абсалютнасць дадзеных каштоўнасцей разумелася як максімальная набліжанасць да Усявышшняга, да Богага слова і свету. Такая каштоўная ўстаноўка выхавання абумовіла скіраванасць усіх выхаваўчых намаганняў да ўнутранага свету індывіда, а яго сутнасць разглядалася як няспыннае духоўнае «самабудаўніцтва» асобы.

Рэнесанс узбагаціў айчыннае выхаванне гуманістычнымі ўяўленнямі аб вобразе маральна дасканалай асобы. У параўнанні з папярэднім перыядам аксіялагічны змест выхаваўчага працэсу дапоўніўся правам чалавека на шчасце ў зямным жыцці і неабходнасцю развіцця свайго творчага патэнцыялу. Духоўнае самаўдасканаленне пачало разглядацца не толькі ў інтравертным, але і ў экстравертным накірунку. Таму заканамерна даброты чалавека, яго шчасце знаходзілі адлюстраванне ў задачах дзейнасці сацыяльных інстытутаў, а каштоўнасці калектывізму, справядлівасці і чалавечнасці вызначаліся як жаданая норма адносін у грамадстве.

У наступны перыяд развіцця айчынай этыка-педагагічнай думкі (сярэзіна XVII–XVIII стст.) каштоўнасці значны статус набывае сацыяльна-пераўтваральная арыентаванасць маральнага ідэалу, яго свецкі характар. Аксіялагічныя ўяўленні аб змесце маральнага выхавання дапаўняюцца свецкімі паняццямі натуральнага права і сацыяльнай роўнасці.

Гісторыка-педагагічны аналіз ідэй маральнага выхавання паказвае, што сярод мноства каштоўнасцей дамінантаў, пад уплывам якіх фарміруюцца мэты і змест выхаваўчага працэсу, акрэслена выдзяляюцца дзве асноўныя групы. Першая з іх вызначаецца намі як калектывісцка-арыентаваная. Яна грунтуецца на народнай культуры і хрысціянскай ідэалогіі перыяду ўтварэння дзяржаўнасці на беларускіх землях, а каштоўнасці гэтай групы носяць кансерватыўны характар і выконваюць функцыю захавання традыцый грамадства. Каштоўнасці другой групы дынамічныя, пастаянна дапаўняюцца, абнаўляюцца, развіваюцца. Яны маюць выразны асобна

арыентаваны змест і па сутнасці ствараюць фундамент самаразвіцця, самаўдасканалення індывіда. Гэтая група з'яўляецца вядучай і ў многім вызначае тэндэнцыі развіцця маральна-выхаваўчых ідэй. Каштоўнасці абедзвюх груп на беларускіх землях у многім былі абумоўлены праваслаўнай антрапалогіяй і рэнесансна-гуманістычным светапоглядам.

Калектывісцка-арыентаваная група каштоўнасцей устаноўак аддае перавагу грамадскім, дзяржаўным інтарэсам перад індывідуальнымі. Адна з галоўных універсальных айчынных этыка-педагагічных думкі – саборнасць, імкненне да агульнага дабра, справядлівасці ў яе абшчынапазіцыйным разуменні. Асобна арыентаваная група каштоўнасцей устаноўак мае выразна акрэсленую гуманістычную скіраванасць. Творчая асоба, духоўнае «самабудаўніцтва» чалавека прызнаюцца найважнейшай задачай выхавання. З пункту гледжання такой аксіялагічнай пабудовы адукацыйна-выхаваўчы працэс, апроч усяго іншага, павінен быць арыентаваны на фарміраванне свабоднага мыслення чалавека, яго здольнасці да самастойнага адказнага выбару. У педагагічнай думцы Беларусі дадзеная каштоўная ўстаноўка актыўна заяўляе аб сабе ў перыяд Рэнесанса і Рэфармацыі.

У той жа час неабходна адзначыць, што ў духоўнай спадчыне нашых продкаў незалежна ад часу і гістарычных умоў развіцця прысутнічала ключавая каштоўнасць выхаваўчага працэсу, а менавіта – маральная значнасць пазнання чалавекам свету, грамадства, сваёй існасці, крытычнае асэнсаванне ведаў праз катэгорыі дабра і зла. Каштоўны статус пазнавальнай дзейнасці, зацвярджанне ідэй прамой сувязі паміж станам асветы ў грамадстве і яго сацыяльным дабрабытам з'яўляюцца характэрнымі асаблівасцямі развіцця этыка-педагагічнай думкі ў Беларусі ў X–XVIII стагоддзях.

На ўзроўні трансцэндэнтальнай каштоўнасці выхавання айчыннымі асветнікамі даследуемага перыяду абвешчаліся маральныя адносіны да навакольнага асяроддзя. Як слухна адзначаюць сучасныя вучоныя, «...экалагічнае выхаван-

не, адукацыя і практыка маюць глыбокае маральнае значэнне» [11, с. 54]. Беларускімі мысліцелямі сцвярджалася маральная каштоўнасць гарманічнага існавання чалавека ў прыродным асяроддзі, якая вызначалася як аснова існавання свету, чалавецтва, усеагульнага дабра. У часы Рэнэсанса яшчэ больш актыўна ў педагагічны ўжытак уваходзіць выхаваўчы характар узаемадзеяння чалавека з жывёльным і раслінным светам, у выніку якога асоба становіцца больш міласэрнай, добразычлівай і дабрачыннай.

Пры вызначэнні метадалагічных асноў даследавання этыка-педагагічнай думкі Беларусі важнае месца павінна быць адведзена тэхналагічнай яго арыентацыі, якая ажыццяўляецца праз групу інструментальных падыходаў (параўнальна-супастаўляльны, праблемна-генетычны, анталагічны, феноменалагічны, дыверсіфікацыйны і інш.). Дадзеныя падыходы дзякуючы наяўнасці канкрэтных алгарытмаў вырашэння даследчых задач дапамагаюць рэканструяваць працэс генезісу і развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі.

Параўнальна-супастаўляльны падыход, некаторыя праявы якога адзначаны вышэй, забяспечвае вызначэнне ролі, месца, узроўню развіцця этыка-педагагічнай думкі і асобных яе ідэй як у супастаўленні з развіццём сусветнага гісторыка-педагагічнага працэсу, так і ва ўнутраных узаемадачынненнях. **Праблемна-генетычны падыход** скіроўвае даследаванне на выяўленне крыніц, супярэчнасцей, якія сілкавалі развіццё этыка-педагагічнай думкі, арыентуе на вызначэнне прычынна-выніковых сувязей, пэўных узаемазалежнасцей асобных маральна-выхаваўчых ідэй у часе і прасторы. **Анталагічны падыход** замацоўвае адэкватнае выкарыстанне паняццяў і іншых формаў педагагічных ведаў, разуменне іх сутнасці ў працэсе эвалюцыі, надае эфектыўнасць пошуку эўрыстычна каштоўных ідэй у агульнай сістэме маральна-выхаваўчай спадчыны. У гэтай сувязі вывучэнне генезісу і развіцця этыка-педагагічнай думкі Беларусі праводзіцца з улікам даследавання поглядаў, ідэй, тэорый асобных асветнікаў, выяўлення

шляхоў прадстаўлення і афармлення адпаведных этыка-педагагічных ведаў і пошуку найбольш каштоўных месцаў у агульнай сістэме навуковай спадчыны вучоных. Таму **феноменалагічны падыход** дапамагае аналізаваць адпаведныя этыка-педагагічныя веды не проста ў якасці гістарычнай рэаліі, а «...у першую чаргу як вытворнае ад суб'ектыўнага свету педагога (яго думак, пачуццяў, перажыванняў і г. д. – усяго таго, што, па сутнасці, з'яўляецца феноменальным, непаўторным)» [2, с. 9]. Кожная этыка-педагагічная ідэя, такім чынам, уяўляе вытворную індывідуальнай і грамадскай свядомасці і вопыту. **Дыверсіфікацыйны падыход** разглядае сістэму дэтэрмінараванасці развіцця этыка-педагагічнай думкі. З яго дапамогай выяўляюцца агульны фон фарміравання ідэй маральнага выхавання ў Беларусі ў X–XVIII стагоддзях, дамінантныя ўмовы і фактары, а таксама патрэбнасныя сітуацыі, якія абумовілі неабходнасць пэўнага развіцця педагагічных ведаў у выніку стварэння сістэмных прычынна-выніковых сувязей і залежнасцей.

Істотны, падчас вызначальны ўплыў на генезіс і развіццё этыка-педагагічнай думкі Беларусі ў X–XVIII стагоддзях аказвала хрысціянская ідэалогія. Таму пры даследаванні гэтага працэсу з рацыяналістычных пазіцый, пошуку адказаў на складаныя пытанні сацыяльна-духоўнага быцця ў яго натуральных, аб'ектыўных, прычынна-выніковых сувязях нельга адкідваць і рэлігійнае бачанне карціны Свету, хрысціянскую задачу ўдасканалення чалавека і асэнсаванне асноўных каштоўнасцей жыцця. Сама па сабе навука – нейтральная, «...не з'яўляецца ні тэістычнай, ні атэістычнай» [12, с. 275]. Таму сучасныя прапановы некаторых вучоных аб інтэграцыі рэлігіі і навукі ўяўляюцца досыць слушнымі і перспектыўнымі ў многіх напрамках пазнання рэальнасці [13, с. 84].

Для разглядаемага перыяду якраз і характэрна, што ўклад у развіццё педагагічных ідэй быў выніковым як з боку багасловаў, прадстаўнікоў афіцыйнай царквы, так і з боку свецкіх дзеячаў. Аналіз іх поглядаў дазваляе больш поўна і ўсебакова

вызначыць асноўныя тэндэнцыі і асаблівасці развіцця этыка-педагагічнай думкі. Увогуле ж прадстаўнікі абодвух бакоў сыходзіліся ў тым, што найважнейшай задачай маральнага

выхавання з'яўляецца забеспячэнне ўмоў, у якіх кожны чалавек можа свабодна ствараць сябе шляхам духоўна-душэўнага «самабудаўніцтва».

Такім чынам, разгледжаныя метадалагічныя падыходы як вядучыя інструменты даследавання, аб'яднаныя ў цэласную сістэму на ўмовах мэтазгоднай узаемадапаўняльнасці, утвараюць трывалую навуковую аснову, на якой выконваюцца названая і іншыя гісторыка-педагагічныя працы. Такая сістэма, напоўненая адпаведнымі даследчымі ўстаноўкамі, паняццямі, прынцыпамі і метадамі вывучэння этыка-педагагічнай думкі Беларусі з выкарыстаннем вызначаных працэдур даследавання, забяспечвае адлюстраванне і скаардынаванасць розных узроўняў метадалагічнай рэфлексіі вывучаемага аб'екта.

Спіс цытаваных крыніц

1. Бердяев, Н.А. Творчество и объективация / Н.А. Бердяев / сост. А.Г. Шиманский, Ю.О. Шиманская. – Минск: Экономпресс, 2000. – 301 с.
2. Бобрышов, С.В. Методология историко-педагогического исследования развития педагогического знания: автореф. ... дис. д-ра пед. наук: 13.00.01 / С.В. Бобрышов. – Санкт-Петербург, 2007. – 31 с.
3. Пригожин, А.И. Нововведения: стимулы и препятствия: социальные проблемы инноватики / А.И. Пригожин. – М.: Просвещение, 1989. – 217 с.
4. Артёмов, В.М. Ценности нового века: свобода и нравственность / В.М. Артёмов // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 4. – С. 163–175.
5. Зотов, В.Д. Теоретико-методологические проблемы истории политических учений / В.Д. Зотов, Л.В. Зотова // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 4. – С. 90–107.
6. Васильева, Л.Н. Философия развития цивилизаций / Л.Н. Васильева // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 1. – С. 108–120.
7. Копыл, А.Н. О методологических основаниях истории педагогики и образования / А.Н. Копыл // Педагогика. – 2007. – № 8. – С. 98–101.
8. Закирова, А.Ф. Герменевтическая интерпретация педагогического знания / А.Ф. Закирова // Педагогика. – 2004. – № 1. – С. 32–42.
9. Корнетов, Г.Б. Цивилизационный подход к изучению всемирного историко-педагогического процесса / Г.Б. Корнетов. – М.: ИТП и МПО, 1994. – 265 с.
10. Борисенков, В.П. Вызовы современной эпохи и приоритетные задачи педагогической науки / В.П. Борисенков // Педагогика. – 2004. – № 1. – С. 3–10.
11. Сохраняева, Т.В. Ценности образования на фоне меняющегося образа человека / Т.В. Сохраняева // Социально-гуманитарные знания. – 2002. – № 6. – С. 48–64.
12. Peters, T. «On Creating the Cosmos», in *Physics, Philosophy, and Theology: a Common Quest for Understanding*, ed. R. Russell, W. Stoeger, and G. Coyne. – Vatican City: Vatican Observatory, 1988.
13. Девятова, С.В. Методологические проблемы и перспективы диалога богословия и науки / С.В. Девятова // Социально-гуманитарные знания. – 2006. – № 1. – С. 69–88.

Матэрыял паступіў у рэдакцыю 18.01.2010.